

ІНТЕРЕС ДО РЕЛІГІЇ ЗРОСТАЄ – ВПЛИВ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЕТИКИ ЗМЕНШУЄТЬСЯ?

У статті розглянуто проблему співвідношення між зростанням публічного інтересу до релігії і позірним зменшенням впливу християнської етики, зокрема в загальноєвропейському контексті. Автор зауважує, що процес «віднайдення релігії» в останні десятиліття має діалектичний характер: у той час, коли зростає кількість теоретичних дискусій навколо релігійної проблематики, релігійна практика все більше витісняється в приватну сферу, хоч і не зникає. Водночас, коли йдеться про вплив християнської етики, її присутність у публічній сфері стає менш артикульованою. З іншого боку, зростання кількості віруючих і їхня активна соціальна позиція, а також суспільне зацікавлення християнською соціальною етикою змушують обережніше оцінювати сучасну релігійну динаміку й не поспішати з висновками. Процеси, які відбуваються сьогодні у світі, можуть свідчити про кардинальну трансформацію релігійного і зовсім не є передвісниками його зникнення.

Ключові слова: релігійне відродження, секуляризація, християнська етика, мораль.

Вступні зауваги

У цьому есе я аж ніяк не претендую на те, щоб сказати щось цілком нове й раніше невідоме. Багато з того, про що піде мова далі, вже було предметом обговорення в наукових колах, однак аспект, на якому я хотів би зосередити увагу, а саме взаємовідношення «релігії» і «християнської етики», може становити особливий інтерес. Тож я хотів би поділитися деякими своїми поглядами на питання, котрі багатьом вдумливим спостерігачам сучасності здаються досить важливими як в особистому, так і в загально-суспільному плані. Не претендуючи на всеохопність і вичерпність, я спробую подати певні міркування й зауваги, що могли б послужити вихідною точкою для подальших досліджень і дискусій.

З огляду на це варто було б насамперед сформулювати певні питання, які заохотили б інших поділитися своїми здогадками, мудрістю та досвідом. Проте вже сама постановка змістовних питань потребує не тільки великого труду, а й – згідно з відомими засадами герменевтики – бодай імпліцитного знання чи приблизного уявлення про те, про що ми питаємо.¹ Отож, мабуть, не зайве було би пролити трохи світла на контекст проблеми, наголосити на деяких важливих моментах, поділитися кількома інтуїтивними здогадками й навіть навести певні, як то кажуть, факти – усе це, як і той явний чи прихований інтерес, що криється за нашим наміром порушувати певні питання, сприятиме налагодженню серйозної та зваженої дискусії.

Облишмо поки що сферу загальної герменевтики – але маймо на увазі ці моменти, бо ж вони можуть бути вельми повчальними не тільки із суто академічного погляду – і спробуймо зосередитися на деяких конкретних питаннях, а передовсім на тих двох, що окреслені в заголовку (тут варто зразу зауважити, що знак питання рівною мірою стосується обох його частин). Само собою, всі мої подальші міркування закорінені здебільшого в західноєвропейському життєвому й науковому контексті, тоді як самі ці питання я спробую поставити, бодай почасті, у контексті загальноєвропейському. Характер та особливості цього контексту так чи інакше потребуватимуть дальшого обміркування й прояснення.

1. Інтерес до релігії зростає?

На перший погляд, є всі підстави дати ствердну відповідь на це – та й на друге – запитання. Проте якщо придивитися, важко не зауважити, – зрештою, всім спеціалістам це добре відомо, – що сьогодні триває міжнародна дискусія стосовно ролі та значення «релігії» в так званих «модерних» суспільствах. Вже кілька років поспіль ми бачимо дедалі більше досліджень і роздумів над цим питанням з особливою, хоч і не виключною, увагою до Західної Європи (а отже, не просто «Заходу» загалом), а в порівняльній перспективі – також і до Сполучених Штатів. До цієї міждисциплінарної дискусії – в яку, трактуючи кожную проблему під своїм кутом, роблять відповідний внесок усі гуманітарні науки: і історія, і соціологія, і культурологія – залучені поважні інститути², імениті дослідники й представники міжнародної наукової спільноти³. Релігія виступає тут як своєрідна «мегатенденція»,

---

¹ Це стосується також термінів, що використовуються при формулюванні питання. Ця обставина, як побачимо трохи далі, має особливе значення у випадку ключових слів.

² Наприклад, кембриджський Інститут фон Гюгеля (Великобританія), Інститут Макса Вебера в Ерфурті (Німеччина), Міждисциплінарна дослідницька група в Бохумському університеті (Німеччина), Лувенський католицький університет (Бельгія) тощо.

³ Обмежуся кількома іменами: Пітер Л. Бергер, Хосе Касанова, Юрген Габермас, Стюарт М. Гувер, Маттіас Гюркс, Ганс Йоас, Детлев Поллак, Пітер Страссер та інші.

Інтерес до релігії зростає – вплив християнської етики зменшується?

що є предметом міжнародних дослідницьких проєктів, як-от «Релігія в публічній сфері»⁴ чи «Глобальні молитви»⁵. Отож у першій частині цього есе я викладу деякі свої міркування з приводу дедалі більшої уваги, яка віднедавна приділяється «релігії», передовсім у Західній Європі, а також спробую обміркувати деякі ідеї, висловлені з цього приводу.

Більшість спеціалістів, що беруть участь у дискусії, вважають «релігію» за важливу тему, яка знову й знову виходить на порядок денний, і то щоразу в іншому аспекті. Загалом кажучи, дослідники релігії доводять, що, незважаючи на кризу певних релігійних інститутів, помітну в деяких регіонах тенденцію до поширення атеїзму, а також, беручи ширше, непомітне зникання трансцендентного в сучасному суспільстві, протягом усього ХХ століття у світі не переставали народжуватися нові релігії.⁶ Учені також наголошують, що з глобальної перспективи навіть християнство – у всіх його різноманітних формах – не перестає зростати. Говорячи про зростання інтересу до релігії, вони наводять як приклад низку досить різнопланових явищ: це (а) дедалі більша роль релігії в політиці та розподілі влади на міжнародній арені; (б) часте використання релігійних мотивів у мистецтві й літературі; (в) дедалі більше значення, яке релігія (наприклад, релігійні книги, мистецтво, подорожі, інвестиції) має для економіки; а також (г) вибух інтересу до всього, що пов'язане з духовністю; (д) дивовижна відкритість людей до нових форм містицизму; (е) готовність брати участь у масових релігійних заходах (як-от паломництва, всесвітні дні молоді); (є) готовність приймати й позитивно оцінювати релігійні елементи в програмі різних публічних заходів; (ж) дедалі більша готовність додержуватися релігійних ритуалів, пов'язаних із ключовими етапами людського життя, особливо з його завершенням; (з) обмежений, але дедалі більший і досить виразний попит на таїнства; крім того, такі загальніші моменти, як (і) поновний і гвалтовний вихід релігійних питань на порядок денний громадського життя та мас-медіа, (к) дедалі більше зацікавлення академічними дискусіями та проєктами, пов'язаними з релігією; і, нарешті, (л) зростання кількості наукових статей, книжок, медіа-повідомлень на теми релігії.⁷

Можна також зауважити, що триває пошук адекватної термінології чи навіть творення нових термінів, які адекватно відображали б те, що

---

⁴ Важливий внесок у цей проєкт робить і Український католицький університет.

⁵ Цей проєкт розпочала 2010 року група вчених і митців у співпраці з Новим товариством образотворчого мистецтва в Берліні (Німеччина).

⁶ Див., наприклад: Peter Strasser. *Die Zukunft Gottes // Gott im Kommen* / ред. G. M. Hoff. Innsbruck – Wien 2006, с. 28-71.

⁷ Відродження релігії має, звісно, ще й інший аспект, прикладом якого може бути взаємозв'язок між релігійним фундаменталізмом і радикальними підходами в політиці. Однак ми не розвиватимемо тут цю специфічну, хоч і дуже цікаву тему.

лежить в основі цього різноманіття явищ. Залежно від поглядів, різні автори говорять про поновне відкриття релігії, ресакралізацію, реміфологізацію, релігійний ренесанс, ревіталізацію релігії, респіритуалізацію чи навіть десекуляризацію тощо. Зайве казати, що з приводу цієї термінології та й узагалі з приводу інтерпретації сучасного релігійного буму точилась і досі точиться жвава й гостра дискусія. Доходило до того, що дехто пропонував трактувати цей бум просто як черговий продукт діяльності мас-медіа, результат перебільшеного представлення масових сентиментів чи настроїв. Однак, що цікаво, прихильники такого трактування самі ж наполягають на продовженні публічної дискусії на цю тему.

Щоб підійти до суті справи, треба ближче приглянутися до одного з найважливіших аспектів цієї дискусії, який багато на що проливає світло й відобразився в згаданому вище терміні «секуляризація». Цей термін відсилає нас до того, що відоме серед соціологів як «теорія секуляризації». Ця теорія пов'язана також з ідеєю секулярного, тобто світського, суспільства. Йдеться про суспільство, вільне від домінування та й загалом впливу релігії, релігійних конфесій або Церков. Теорія секуляризації, яку вперше сформулював Макс Вебер (1864-1920), каже, по суті, що процес модернізації – особливо в таких його аспектах, дуже помітних у ХХ столітті в Західній Європі, як індивідуалізація, демократизація, розширення участі індивіда в діяльності суспільних інститутів – негативно позначається на стабільності й життєздатності релігійних інститутів та релігійної традиції, хоча цей вплив не є ані конечний, ані незворотний.⁸ Теорія секуляризації стала свого роду базовою моделлю в західній соціології релігії – чи, принаймні, в її популяризованій, а отже спрощеній, версії, згідно з якою модернізація та індивідуалізація веде до безупинного відступу релігії з публічної сфери й перетворення релігії на суто приватну справу. Цю теорію, що виникла в європейському контексті, прикладають насамперед до християнства та християнської Церкви.

Щодо того, чи мав рацію Макс Вебер і чи слухна його широко розпопуляризована теорія: фактично, чимало вчених доводять, що сьогодні релігія повертається на арену публічного життя, що «віднайдення» релігії має місце навіть у суспільствах, котрі, як-от західноєвропейське, вважалися за наскрізь «зсекуляризовані», тобто в тих суспільствах, які вже знали досить довгий період відносної відсутності релігії або її вигасання – у сенсі помітного занепаду значення релігії як публічно видимого елемента людського життя й важливого чинника у функціонуванні соціуму. Ці суспільства також пережили кардинальне зменшення числа практи-

⁸ Докладніше про це див.: Detlef Pollack. Die Wiederkehr des Religiösen. Eine neue Meistererzählung der Soziologen // *Renaissance der Religion. Mode oder Megathema?* Freiburg im Breisgau 2006, с. 6-11.

Інтерес до релігії зростає – вплив християнської етики зменшується?

куючих віруючих. Отже, на думку деяких учених, попри всі ці дещо неоднозначні тенденції, релігія ніколи до кінця не зникла навіть у модерних суспільствах. Вона була завжди присутня в них, хоч і в досить своєрідних формах, що не відповідають усталеним емпіричним критеріям, яких тримаються прибічники веберівської моделі.⁹

Тепер облишмо на якийсь час цю тему, щоб повернутися до неї трохи згодом. Як можна зрозуміти із заголовка, ще одне завдання цього есе полягає в тому, щоб уважніше застановитися, чи існує зв'язок між поновним відкриттям релігії, з одного боку, і мораллю й моральним життям – з іншого, та яку роль під цим оглядом відіграють сьогодні християнська віра й християнські Церкви. Зайве казати, що це питання хвилює не тільки людей, пов'язаних із християнством, як-от богословів. Воно привертає увагу також соціальних філософів, таких як Юрген Габермас, що свого часу обговорював із кардиналом Ратцінгером – де в чому з ним погоджувались, а де в чому розходились – питання про етичне значення релігії як чинника формування людського суспільства.¹⁰ А це вельми важливе питання, особливо для суспільств, які сформувалися головню під дією технологічних та економічних чинників і в яких свобода й особиста відповідальність перебувають під поважною загрозою.

2. Зменшення впливу християнської етики?

Безперечно, порушивши цю тему, можна в підсумку опинитися перед потребою обговорити фундаментальніше питання – про зв'язок між релігією та основаним на релігії життям, з одного боку, і етикою та моральним життям, з іншого боку. Можливо, щоб краще зрозуміти порушену проблематику, варто обговорити це питання, застановившись, зокрема, над тим, чи релігія взагалі потрібна для морального життя. Я не схильний недоцінювати значення цього питання, але поки що пропоную обмежитися суттєво спрощеним підходом, що ґрунтується на соціології релігії та моральному богослов'ї. Згідно з ним, християнські Церкви та спільноти *quasi per se* можна вважати своєрідними «природними» носіями етичного вчення, моральної освіти й морального життя – хоч, звісно, на різному рівні, більшою чи меншою мірою, залежно від середовища, яке визначає життя окремих осіб, спільнот, Церков.

Коли розмірковувати про «вплив» християнської етики й християнської моралі в контексті так званого «віднайдення релігії», відразу постає

---

⁹ Найголовніші з цих критеріїв – це приналежність, релігійна практика, релігійні переконання.

¹⁰ Див.: Jürgen Habermas, Joseph Ratzinger. *Dialektik der Säkularisierung. Über Vernunft und Religion*. Freiburg – Basel – Wien 2006.

питання про те, чи є взагалі між ними який-небудь зв'язок. Тут варто уточнити, що ж означає в нашому контексті «християнське моральне життя». Якщо розглядати «моральне життя» в широкій перспективі, то можна виділити в ньому кілька компонентів: (а) особиста моральність кожного віруючого християнина, (б) частково узгоджені й досвідчені на ділі моральні стандарти певної християнської спільноти, (в) (загально)зобов'язуючі етичні стандарти й моральні цінності відповідної християнської Церкви, а також (г) моральний внесок, участь і вплив віруючих християн та Церков у певному нехристиянському середовищі, спільноті, суспільстві тощо.

У випадку нашої теми варто зробити одне додаткове спостереження, чи то пак сформулювати важливу додаткову тезу, яка звучала вже в працях багатьох учених і ґрунтується, як видається, на здоровому глузді. Отже, віднайдення релігії стається на дуже особистому рівні й визначається індивідуальністю людини, її досвідом та її власним вибором. Тобто воно теж позначене «індивідуалізацією», яку називають характерною ознакою «модерного» демократичного суспільства. Ця індивідуалізація має активний вимір – у тому сенсі, що в «індивідуалістичних суспільствах» громадяни, як правило, претендують на розширений простір індивідуального вибору й індивідуальних рішень.¹¹ Це особливо слушно у випадку формування індивідуальних уявлень про сенс життя, ціннісних установок і моральних норм. Отже, індивідуалізація включає в себе також елемент емансипації від тих інститутів, котрі прагнуть робити вибір від імені індивіда; водночас провідні діячі таких сфер, як політика, право, філософія тощо, часто-густо пропагують своєрідну «індивідуалізаційну програму»¹², яка в довшій перспективі може призвести до того, що на зміну будь-яким обов'язкам перед суспільством прийде нічим не стримуваний індивідуалізм.¹³ Згідно із згаданою вище додатковою тезою, в умовах Західної Європи зростання інтересу до релігії відбувається здебільшого або й виключно за рамками «інституціоналізованої

---

¹¹ Цікаво зауважити, що в 1990-х роках у країнах Заходу під знаком «індивідуалістичного суспільства» відбувся помітний зсув ціннісних установок; див.: *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America* / ред. P. Ester, L. Halmann, R. De Moor. Tilburg 1993; а також працю, оперту на Європейському дослідженні цінностей 1999/2000: *Atlas of European Values* / ред. L. Halman, R. Luijckx, M. Van Zundert. Tilburg 2005.

¹² Існує цілком виразний взаємозв'язок між такими «програмними» підходами до певних ділянок сучасної етики в «модерних» суспільствах, як-от до етики сімейного життя, біоетики, етики життя. Серед проблем, пов'язаних з етичною індивідуалізацією, можна назвати деінституціоналізовану родину (неповні, «клапткові» родини), довільне генетичне моделювання плоду, аборти, рішення, пов'язані із завершенням людського життя (самогубство тощо).

¹³ Між індивідуалізацією і соціальною етикою існує явний взаємозв'язок, особливо з огляду на те, що індивідуалізація сприяє відмові індивіда від соціальних зобов'язань, а це призводить до ерозії суспільної солідарності.

Інтерес до релігії зростає – вплив християнської етики зменшується?

релігії», тобто поза християнськими Церквами й деномінаціями. Справді, загалом кажучи, видимої християнської присутності й християнської церковної практики стає дедалі менше, і коли якийсь релігійне оновлення відбуватиметься деінде, тобто в обхід цих Церков, то роль християнської віри як чинника моральної освіти й морального життя буде – немовби в результаті оцього оновлення – і далі зменшуватися й нівелюватися.

На перший погляд, таке спостереження і така його інтерпретація можуть здатися цілком реалістичними. Однак зрозуміло, що вони ґрунтуються на певних емпіричних критеріях, за допомогою яких описується й оцінюється оте «віднайдення релігії». Ці критерії істотно відрізняються від тих, які використовуються при дослідженні інституціоналізованої релігії (наприклад, частота релігійної практики), і це, здавалось би, доводить фундаментальну відмінність між нововіднайденою індивідуалістичною релігією і релігією «традиційною», інституціоналізованою. Отже, питання в тому, які критерії можна вважати за відповідні, щоб за їх допомогою визначити й виміряти потенційну нову хвилю релігії в індивідуалізованому контексті. Як видно з наукових досліджень на цю тему, феномен «віднайдення релігії», про котрий ми ведемо мову, кардинально відрізняється від «релігії» як вона виявляється у відповідних інститутах, тобто Церквах і спільнотах, якщо й не цілком протилежний до неї. Інакше кажучи, християнська релігія в її церковній формі визначається (поряд з особистою вірою) чітко оформленою спільною релігійною практикою, визнанням віри, таїнствами (особливо хрещенням), ритуальними нормами й богослужбовою практикою, вірою та моральним ученням, нарешті – комплексом етичних принципів та моральних і навіть правових норм. Натомість явища, що становлять оту нову хвилю релігійності й були коротко схарактеризовані в першій частині статті, пов'язані насамперед з особистим вибором і вподобаннями людини. Цей вибір, ці вподобання ґрунтуються на особистих інтенціях, породжених поточними бажаннями й потребами, спираються на індивідуально ритуалізовані елементи життєвої практики й індивідуально обрані «позажиттєві» й сенсожиттєві перспективи, орієнтуються на дуже обмежену сферу спільного громадського життя і передбачають особистий вибір моральних норм або, у кращому разі, так званий «частковий суспільний етичний кодекс», оснований на секторальній етиці. Дещо спрощуючи справу, можна сказати, що в рамках християнської віри й християнських Церков у «релігії» переважають «об'єктивні» елементи, а у феномені зростання інтересу до релігії переважають елементи «суб'єктивні».

Це практично неминуче підводить нас до питання про адекватну концептуальну інтерпретацію різних феноменологічних картин «релігії», а особливо – про точніше визначення того, про що йдеться в сучасних дискусіях навколо «віднайдення релігії». Одним із варіантів могло би бути

використання терміна «релігія», коли йдеться про переважання інституційного компоненту, і терміна «релігійність», коли переважає суб'єктивний, індивідуальний компонент. Крім того, щодо явищ проміжного порядку можна було б уживати термін «релігійне», який прямо не пов'язаний ні з релігією як інститутом, ні зі суб'єктивною прихильністю до чогось, що називають «релігією», а містить елементи як одного, так і другого.¹⁴ У кожному разі, говорячи про «віднайдення релігії», було б доречно розуміти релігію саме в такому проміжному значенні.

Поряд із цими теоретичними аспектами, слід застановитись і над більш конкретними моментами, що наближають нас до етичного складника проблеми. Як уже зазначено, зі спостереження за новою релігійною хвилею в Західній Європі можна зробити висновок, що ця нова хвиля не має хоч трохи помітного позитивного впливу на існуючі християнські Церкви й деномінації, – мало того, їхній вплив, у тому числі їхня етична роль, і далі зменшуватиметься. Проте є всі підстави вважати, що ті, хто заперечує існування в християнських Церквах аналогів оцього «віднайдення релігії», багато чого недобачають:

(а) Безперечно, індивідуалізація, особливо в Західній Європі, зайшла вже дуже далеко. Коріння й історичне тло цього процесу можна з'ясувати, проаналізувавши розвиток західноєвропейської думки та культури за новочасної епохи, особливо в посткартезіанській, посткантівській і – якщо дивитися з погляду релігії – постлютерівській (протестантській) період.¹⁵ Очевидно, що індивідуалізація відбувалася почасти й у Церквах, впливаючи на їхню герменевтику, на спосіб мислення їхніх членів і на їхній спосіб сприйняття дійсності. Цей процес мав свої наслідки й під оглядом ставлення окремих віруючих і християнських спільнот до трансцендентного. Отже, можна припускати, що пошуки більш індивідуалізованої «релігійності» мають місце й у християнських Церквах, а не тільки поза ними.¹⁶

(б) Справді, уважніше приглянувшись, можна побачити не тільки розмаїття нових форм організації парафіяльних громад, дуже відмінних від традиційної парафії, а й швидке поширення в останні кількадесят років так званих «нових релігійних рухів». Більшість із них виникли всередині

---

¹⁴ У німецькій мові відповідний термін – *das Religiöse*. Його значення охоплює як суб'єктивні, так об'єктивні елементи, а отже він не тотожний ні «релігії», ні «релігійності». Утім, не в усіх мовах цей термін має адекватні відповідники.

¹⁵ Докладніше про це див.: Alois Joh. Buch. *Wiederentdeckung des Religiösen? Eine Herausforderung der Moralthologie // Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* 27 (2007) 257-282, особливо 271-276.

¹⁶ Тут я не обговорюватиму гіпотезу про те, що деякі тенденції, котрі намітилися в Римо-Католицькій Церкві в Західній Європі після II Ватиканського собору, зумовлені головню процесом індивідуалізації.

Інтерес до релігії зростає – вплив християнської етики зменшується?

Церков або в тісному зв'язку з Церквами (особливо це стосується Римо-Католицької Церкви в Західній Європі, США та Латинській Америці).¹⁷ Їх можна бодай почасти розглядати як результат процесів індивідуалізації в самих християнських Церквах та спільнотах. До речі, така інтерпретація може бути застосована до цих рухів незалежно від того, як вони самі визначають свою позицію щодо процесу індивідуалізації, і це дуже показово. Консервативніші рухи часто дистанціюються від цього процесу або й протестують проти нього, тимчасом як рухи ліберальніші рішучіше й цілеспрямованіше намагаються дати раду з індивідуалізованим способом мислення сучасної людини й сучасною індивідуалістичною культурою. Однак таким чином індивідуалізація справляє досить великий вплив на нову релігійність і нові форми інституціоналізації релігії, тим більше що багато з цих спільнот і рухів являють собою особливий «індивідуально» вироблений тип, що його можна трактувати як своєрідне індивідуалізоване обличчя християнства.¹⁸ До речі, через ширший і глибший погляд на зростання інтересу до релігії можна пояснити, чому в останні двадцять років «релігія» стала відігравати загалом значно більшу роль у європейських суспільствах, тимчасом як «традиційні» форми приналежності до Церкви і практикування християнської віри та моралі й далі втрачають на значенні.

(в) Варто також застановитися над впливом цих процесів на етику й моральне життя. Цікаво відзначити, що майже всі з-поміж згаданих вище спільнот, рухів, об'єднань і згромаджень відзначаються досить високою чіткістю етичної думки й поважно задумуються над моральними закладами індивідуального і громадського життя. З цього погляду їх можна трактувати як другорядні щодо значення, але реалістичні форми адаптації й конкретизації християнської етики та християнських норм морального життя відповідно до особливостей духовності й апостольства певної спільноти, руху, групи тощо.

(г) Мало того, нові спільноти, що виникають у Церкві й навколо Церкви (і то не тільки в Західній Європі), навіть вимагають від своїх послідовників або членів дотримуватися відносно суворого набору моральних норм, і це становить один з елементів їхньої ідентичності. Самим фактом свого існування як спільнот із суворими моральними правилами вони реагують

---

¹⁷ Між цим явищем і процесом дедалі швидшого поширення так званих християнських сект, що, ймовірно, виступають як стихійно-масова деінституціоналізована альтернатива Церквам, є деяка подібність, однак є і певні відмінності.

¹⁸ У цьому зв'язку можна було б запитати про несподівані, непередбачені наслідки процесів індивідуалізації, як-от зростання інтересу до монаших орденів і згромаджень, а іноді й збільшення кількості покликаних до монашества. Цікаво зауважити, що найяскравіше ці наслідки виявилися в контемплативних спільнотах, які відзначаються досить усталеними й суворими правилами та самобутньою духовністю.

на дезорієнтацію й невдоволення, що виникають саме в індивідуалістичних суспільствах. Щось подібне, звісно, можна зауважити й у суспільстві загалом, де теж виникають нові тенденції, спрямовані на подолання неясності й непевності. Та, в кожному разі, лишається фактом, що певна кількість зацікавлених релігією індивідів відмовляється сприймати дедалі більшу непевність і невдоволеність як суто індивідуальний виклик, а відтак долучається до більш формального, хоч теж деякою (досить незначною) мірою індивідуалізованого життя різноманітних релігійних спільнот з їхніми чіткими й почасти досить суворими моральними вимогами. Можна припускати, що бодай частина нових християнських спільнот, відповідаючи на виклик індивідуалізації, демонструє оновлену відданість християнській моралі, а отже становить у християнських Церквах своєрідний еквівалент того, що характеризується як «віднайдення релігії».¹⁹

(д) Тією мірою, якою ці спільноти й рухи – з огляду на соціальну заангажованість своїх членів – долучаються до розв'язання суспільних проблем, активно діючи в громадській сфері чи сфері мас-медія, вони допомагають створювати в очах громадськості певний образ християнських етичних норм і моралі. Такі заходи й зусилля віруючих показують, що зростання інтересу до релігії може мати дуже істотний – і в потенціалі сталий – вплив на християнську етику та мораль. Фактично, чимало віруючих, які в невеликих кількостях вливаються в існуючі церковні спільноти, і чимало нових рухів виявляють виразне бажання брати участь у суспільному служінні нужденним та в добродійній діяльності. Просто дивовижно бачити таке зростання свідомості свого морального обов'язку «любови до ближнього» (*caritas*) як ключового елемента християнської віри. Тут можна, без перебільшення, говорити про відродження діяльної турботи про загальне добро, яка набуває дуже конкретних і яскравих форм.²⁰

¹⁹ Подібні тенденції можна бачити й у головному річищі католицької богословської етики та католицьких суспільних наук. Історію цих дисциплін, починаючи десь із XVI століття (а особливо в XX столітті), їхні пріоритети, тематику, методологію тощо годі зрозуміти, не взявши до уваги впливу, який справив на них розвиток новочасної думки й культури. Фактично, у цій сфері теж можна зауважити нові тенденції, паралельні або й комплементарні до «віднайдення релігії», наприклад посилену увагу богословів до таких фундаментальних питань, як моральні основи біблійного вчення, суть християнської етики тощо. Див., наприклад: James Keenan. *Moral Wisdom: Lessons and Texts from the Catholic Tradition*. Lanham 2004; Alois Joh. Buch. *Glaube – Hoffnung – Liebe. Grundorientierungen lebensdienlicher Zukunftsgestaltung // Christ-sein in einer missionarischen Kirche der Zukunft* / ред. M. Bollig. Würzburg 2012 (готується до друку).

²⁰ Одним із прикладів такого церковного служіння – звісно, тільки як *pars pro toto* – може послужити Спільнота св. Егідія. В Україні подібну діяльність розвиває спільнота «Віра і світло», яка, серед іншого, допомагає навчально-реабілітаційному центрові «Джерело» у Львові.

Інтерес до релігії зростає – вплив християнської етики зменшується?

Можливо, другу частину цього есе варто завершити, окресливши у вигляді запитань два фундаментальні моменти, що впливають із викладених вище спостережень та інтерпретацій. По-перше, чи сучасних соціологів, богословів, душпастирів не спонукує замислитись і не надихає та обставина, що популярні аргументи щодо катастрофічних наслідків, до яких призвела новочасна західноєвропейська думка, культура й загальний умонастрій, самі по собі не надто переконливі? Які висновки можна зробити з цього факту та з розуміння того, що християнство і християнська Церква теж можуть скористати з особливостей так званого «індивідуалістичного» суспільства? Чи не допоможе усвідомлення цього факту віджити Церкву як інститут і як зорієнтовану на майбутнє спільноту, а може, навіть посприяти її розвиткові й поступу? По-друге, яку науку ми можемо винести з усвідомлення того, що процеси «індивідуалізації», які відбуваються в західному суспільстві, хоч і в обмежених масштабах, але причинилися до виникнення нових форм сповідання християнської віри й моральної самопошви, особливо в соціальній сфері? Якого значення слід надавати фактові, що одним із наслідків цих процесів стала практична, спрямована знизу догори гуманізація життя через служіння найнужденнішим із ближніх (інвалідам, ув'язненим, переслідуваним, хворим, бездомним), яка матиме дієвий вплив на гуманізацію суспільства загалом?

3. Ще декілька питань

До поставлених вище запитань можна додати кілька інших, ще далекосяжніших. Вони розкриють перед нами деякі нові проблеми, що кореняться у викладених вище міркуваннях, але водночас виходять за їхні рамки.

Одне таке запитання сформулював кардинал Вальтер Каспер, голова Папської Ради в справах християнської єдності. Воно стосувалося суті отого недавнього «віднайдення релігії»: «Що саме віднайдено? Що саме до нас повертається? Чи це справді Бог – і який такий Бог – приходить до нас? Чи це знову всього лише проєкція?»²¹.

Зважаючи на тему цього есе, кардиналове запитання можна було би трохи модифікувати, цілком, однак, зберігши його інтенцію: «Чи справді релігія повертається?» Розмірковуючи про релігію, і то не тільки з християнської перспективи, слід було б наголошувати на тому, що релігія – це щось більше, ніж вислідна індивідуальних мрій, бажань, схильностей. А тому, якщо говорити про нову тенденцію повернення до релігії, чи не краще було б зосередитися не так на віднайденні релігії чи зростанні

---

²¹ Див.: Walter Kasper. Was heißt es Theologie zu treiben? Dankrede nach der Verleihung des Theologischen Preises der Salzburger Hochschulwochen // *Gott im Kommen* / ред. G. M. Hoff. Innsbruck 2006, с. 250-258 (цит. фраза – на с. 254).

інтересу до неї, як на виявленні чи навіть об'явленні сенсу життя? Під цим оглядом велике значення мають усі чинники, які спонукують до морального життя, що може бути визначене як «самосповнення і (або) самовіддання». Проте християнська концепція моралі має бути доповнена ідеєю трансцендентности, яка дає людині свободу, – ідеєю, що жодним чином не ставить під сумнів людську відповідальність.²²

Саме в рамках здорового християнського розуміння творчого зв'язку між трансцендентністю і земною дійсністю людська відповідальність виступатиме як ключовий елемент у стосунку до «світськості» світу. Чи допоможуть такі-от міркування прояснити справжню суть релігійного буму, зокрема повернувши увагу до неомірного в реальній вірі й до того фундаментального виміру, в якому сенсовне життя – це дар, а не просто продукт людських зусиль?

Друге питання стосується значення й наслідків того, що звать «індивідуалістичним суспільством». Процеси індивідуалізації, звісно, не є чимось невідворотним на кшталт закону природи; зокрема, не треба думати, що перехідні суспільства, як-от у Східній Європі, конче мусять пройти тим самим шляхом індивідуалізації, яким упродовж десятиліть ішли суспільства Заходу. Можна було б запитати східноєвропейських, у тому числі й українських, спеціалістів, чи не спостерігають вони протягом останніх двадцяти років процесів, що їх можна було би трактувати як приватизацію релігії та наслідком яких могла би стати більша індивідуалізація. А якщо так, то цікаво було би знати, як швидко відбуваються ці процеси, – адже сьогодні, у добу практично необмеженої глобальної комунікації, будь-які ідеї, стилі життя, способи мислення, у тому числі й уявлення про особисте і соціальне життя людини, вільно поширюються без огляду на кордони. Та, судячи з того, що розповіли мені представники тутешнього наукового середовища,²³ треба було б, мабуть, глибше задуматися над тим, якою мірою можна говорити про подібність або відмінність між цими процесами і західною моделлю індивідуалізації. Вочевидь, насамперед слід зосередитися на відмінностях, бо ж є поважні підстави вважати, що в Східній Європі індивідуалізація та певна індіферентність до загального добра має свою специфіку й ґрунтується на, так би мовити, «домодерних» уявленнях, коли людина не схильна визнавати свою соціальну відповідальність як члена суспільства і вважає, що не вона, а політики повинні служити

---

²² Тут я спираюся на цінні зауваження Тараса Добка, українського філософа зі Львова, щодо природи етики. Він, зокрема, наголосив на тому, що «зустріч із трансцендентним змушує визнати існування чогось більшого, аніж моє власне “я”».

²³ Той-таки Тарас Добко під час обговорення цього есе звернув увагу на прикметні відмінності між сучасними процесами індивідуалізації на заході й на сході Європи. Ці мої побіжні міркування спираються на його коментар.

Інтерес до релігії зростає – вплив християнської етики зменшується?

загальному добру й нести відповідальність за стан речей. Отже, щоб показати, з яких компонентів складається процес індивідуалізації в незахідному контексті, слід провести спеціальне поглиблене дослідження з особливою увагою до такого чинника, як зміна поколінь.

Третє питання стосується релігії як чинника, що надає сенсу життю людини, і як джерела етики. Чи немає якоїсь фундаментальної хиби в аргументації про те, що так звана «модернізація життя» провадить до більшої індивідуалізації, а отже зменшує значення релігії та вплив християнської етики? Чи не зводить вона нас на манівці, бодай почасти? Чи не слушніше було б застановитися над тим, якою мірою і яким чином так зване «індивідуалістичне суспільство» змогло породити новий підхід, нову відкритість до релігійності, релігії та релігійного життя, а також до пов'язаної з вірою етики й основаного на вірі морального життя? Говорячи про цю нову відкритість, треба мати на увазі, що віра, релігія та мораль можуть розглядатись як феномени передовсім приватного порядку, як справа особистого переконання й прив'язаності, але вони не позбавлені тенденції до інституціоналізації в рамках спільнот тощо. Отож під цим оглядом навіть популярне гасло «вірити, але не приналежати» видається надто спрощеним. Тут слід поставити ще одне загальніше й водночас самокритичне запитання: «Чи не означає так зване “віднайдення релігії”, що це насамперед різного роду дослідники віднаходять релігію як важливу проблему, – тоді як сама релігія, незважаючи на певне табу, що побутувало стосовно неї в західноєвропейській науковій спільноті, практично завжди відіграла важливу роль навіть в індивідуалістичних суспільствах, дарма що ця роль з часом істотно змінювалася?»

Нарешті, якщо ми надаємо особливого значення християнському розумінню людини й людської природи, а отже й заангажованості християнських спільнот і Церков у справу розвитку індивідуальної та суспільної етичної думки, морального виховання й морального життя, – то як це мало б позначитися на порядку пріоритетів, що їх ставлять перед собою християнські Церкви в різних суспільствах? А зокрема, яке значення це могло б мати для навчальних програм і напрямків дослідницької діяльності церковних закладів вищої освіти? Це питання аж ніяк не тривіальне, особливо якщо зважити, що сьогодні ніхто не ставить під сумнів вирішального значення, яке мають для загального добра та особистого добробуту всіх і кожного виховні зусилля, спрямовані на формування твердих і глибоких моральних установок. Так само ніхто не береться заперечувати, що всі, хто має таку можливість з огляду на свою компетенцію та життєве покликання, повинні з усією відповідальністю взяти участь у поточному етичному дискурсі, який конче потрібен заради майбутнього всього людства й окремих осіб, спільнот, народів.

Зрозуміло, щоб відповісти на такого роду питання, освітивши цим самим шлях у майбутнє, потрібні люди, свідомі своєї відповідальности й готові працювати в цьому напрямку. В Європі, особливо на сході Європи, є ті, хто вже давно взяв на себе цю відповідальність і безустанно, подиву гідним чином рухає вперед етичну думку, спираючись частогусто на власний багатий і глибокий життєвий досвід. Їхня праця теж може стати своєрідним свідченням, яке ми повинні визнати з повагою та вдячністю.

Прикінцеві зауваги

На завершення цього есе підсумуймо, якою ж є відповідь на два запитання, винесені в його заголовок. Чи справді інтерес до релігії зростає і можна говорити про її «віднайдення»? До певної міри – так, але в певному розумінні – ні, принаймні якщо зважити на безперервну, іноді приховану присутність релігії в суспільстві протягом усієї епохи секуляризації, у тому числі й у часи релігійних переслідувань у різних частинах світу (особливо в ХХ столітті). Чи зменшується вплив християнської етики? Так – у тому розумінні, що вона менш присутня в публічній сфері, але в певному сенсі – ні, якщо взяти до уваги оновлену ревність багатьох віруючих, нові способи участі християнських спільнот у житті суспільства, а іноді й загострене суспільне зацікавлення голосом християнської соціальної етики.²⁴

Та, можливо, правильна відповідь на ці питання нам просто невідома – або поки що невідома. Це аж ніяк не дивина, особливо в академічному середовищі, де залишати питання без відповіді – один із головних рушіїв поступу й добре відомий метод додати роботи (а отже й значущості) викладачам і науковцям. А якщо ближче до суті, то визнання того, що нам ніколи не є відоме все до решти, що щось завжди уникає нашого погляду, що якийсь з аспектів завжди залишається прихованим, допомагає збагнути підставову характеристику нашого людського буття, усвідомити отой імпульс, що змушує нас прагнути до знання.

Щоб краще розкрити цей момент – і водночас дати стимул до дальших розмірковувань – варто навести цікавий уривок з однієї досить незвичайної книжки:

---

²⁴ Дедалі більший інтерес громадськості до християнських суспільних наук, а також до християнської етики, філософії, богослов'я особливо помітний у тих сферах, де точаться найскладніші публічні дискусії. Це біоетика, медична етика, політична етика, етика фінансових ринків, етика міжнародної співпраці тощо. Див., наприклад: *Applied Ethics in a World Church. The Padua Conference* / ред. L. Hoogan. New York 2008.

Інтерес до релігії зростає – вплив християнської етики зменшується?

Я читав, що морква повинна повернутися до своїх коренів і стати фіолетовою. Покоління людей вирости в твердому переконанні, що морква оранжева, але в Стародавньому Єгипті та й пізніше, за римських часів, морква була фіолетова або й узагалі біла. У Середньовіччі вона була чорна, червона, зелена. Оранжевою вона стала в XVI столітті, коли патріотичні голландці хотіли продемонструвати відданість оранжевим знаменам Оранської династії. Такий-от пропагандистський овоч.²⁵

Ця історія про моркву символічно відображає життєву реальність і сприйняття цієї реальності, а також те, як творяться форми індивідуального і суспільного життя. Вона показує, що ми повинні докладати всіх можливих зусиль, щоб збагнути дійсність, але водночас залишатися відкритими для нового, а отже виявляти особливий інтерес до неомірного, невідомого, непередбачуваного. У суспільних науках дуже цінується й має велике значення статистика, та якщо зосереджуватися тільки на цифрах, то можна легко випустити з уваги самий предмет цих наук, а саме соціальний розвиток спільнот, суспільств тощо, які, у кінцевому підсумку, складаються з окремих людських істот. Отже, тут ідеться про щось більше, ніж статистика, – тут ідеться про непередбачуване. Звісно, саме поняття «непередбачуване» має безліч конотацій. З людського погляду воно пов'язане передовсім із перипетіями життя, як-от зміни кольору моркви, – перипетіями, що відображаються також і в пригодах духа в його людському й трансцендентному вимірах.

Ці пригоди духа можна розглядати як неодмінну рушійну силу творчої наукової праці. І це особливо слушно у випадку досліджень та студій у царині християнської етики. Але й поза цією специфічною цариною пригоди духа можуть бути важливим джерелом людського розвитку, а отже причинятися до формування відповідної концепції академічних досліджень і візії змістовного академічного життя. Це, як видається, одна з причин, чому академічне життя має в ідеалі холистично включати в себе не тільки науковий, а й соціальний та духовний виміри – принаймні якщо академічні студії та дослідження мають бути справді людським проектом. Побудоване на цих засадах академічне середовище може відкрити широкі перспективи перед тими вченими зі Східної та Західної Європи, котрі готові досліджувати питання великої етичної ваги, а таке дослідження неодмінно передбачає напружені роздуми над суттю людського життя, тобто прямування шляхом, на якому людина відкриває нове, невідоме, несподіване, відкриває динаміку майбутнього. Невпинно прямуючи цим

---

²⁵ Див.: Alan Fletcher. *The Art of Looking Sideways*. London – New York 2009, с. 56.

шляхом, ми зможемо сповна пізнати як потенціал свого академічного, соціального, духовного й морального зростання, так і пов'язані з цим виклики. Ми також зможемо глибше усвідомити нагальну потребу – не тільки особисту, а й суспільну – порушувати реальні проблеми, такі як, наприклад, взаємозв'язок між зростанням інтересу до релігії і суспільним впливом християнської етики.

Переклав з англійської мови Роман Скакун.

Alois Joh. Buch

**GROWING INTEREST IN RELIGION? –
DECREASING IMPACT OF CHRISTIAN ETHICS?**

The article discusses the phenomenon of the growing public interest in religion coupled with the apparently decreasing impact of Christian ethics. It demonstrates that the “rediscovery of religion” in the recent decades is dialectic in nature: while the intensity of public discussions related to religious issues is constantly growing, the religious practice, even though it does not disappear, is ever more confined to the private sphere. The influence of Christian ethics in the public space becomes ever less articulated. On the other hand, the growing number of believers, their active social stance and the growing public interest in the Christian social ethics prompt a more cautious approach to the assessment of the current religious dynamics and warn against hasty conclusions. The processes observed in the modern world may indicate a radical transformation of the religious rather than its disappearance.

Keywords: religious revival, secularization, Christian ethics, morality.